

Muziek & Liturgie

Jaargang 87 nr 5
Oktober 2018

Allerzielen *nostra inventio*

Over het ontstaan van Allerzielen (2 november)

‘Wat de doden betreft: daar de Schrift ons hierover niet informeert, beschouw ik het niet als een zonde om vrij en devoot zo iets te bidden als: ‘Goede God, als deze ziel zich in een staat bevindt waarin toegang tot genade is, wees Gij dan ruimhartig.’ En als dit dan één of twee keer gebeurd is, laat het dan genoeg zijn. Want vigilies en requiemmissen en jaarlijkse vieringen van requiems zijn nutteloos, en weinig anders dan de jaarmarkt van de duivel.’¹

‘Dia de los muertos’-parade in Mexico-City (The Independent, 2017)

Zo gaat Maarten Luther tekeer tegen een in zijn ogen uit de hand gelopen cultus van dodenherdenkingen aan het einde van de middeleeuwen. Het vormt één van de kernen van zijn conflict met Rome: mensen zouden niet hoeven bidden voor het zielenheil van de doden, omdat God zelf –die zich door ons niet beïnvloeden laat– over hen beschikt. Veeleer zou onze aandacht moeten uitgaan naar de nog levenden, die onze zorg en aandacht écht nodig hebben. Het raakt voor hem aan de kern van de christelijke gemeenschap en daarmee ook aan het wezen van het feest van Allerheiligen, dat jaarlijks en wereldwijd wordt gevierd wordt op 1 november. In een preek voor die dag schrijft Luther: ‘Je moet je afwenden van de dode heiligen, en je richten op de levende. Dat zijn je naasten, de naakten, de hongerigen, de dorstigen, de

armen...’², geheel in lijn met het evangelie van die dag, de Zaligsprekingen (Mt. 5, 3-10).

Het is dan ook niet zonder betekenis dat hij in het jaar 1517 op de vooravond van Allerheiligen (31 oktober) zijn 95 stellingen opprikt bij de slotkapel van Wittenberg. Die stellingen hebben voornamelijk de afluathandel op het oog, een in de late middeleeuwen ontstane praktijk, waarbij de kerk geld inde in ruil voor aflaten. Daarmee zouden de zielen van overledenen gered kunnen worden uit het *purgatorium*, het vagevuur. De dag volgend op het hoogfeest van Allerheiligen, Allerzielen genaamd, de dag waarop alle overledenen uit persoonlijke kring werden herdacht, was inmiddels uitgegroeid tot een hoogdag van deze praktijk en stond als zodanig symbool voor alles wat Luther verfoeide.

Luthers kritiek had – zoals bekend – grote gevolgen voor de eenheid van de kerk. Tot op vandaag blijft het onderscheid tussen ‘heiligen’ en ‘zielen’

en de vraag ‘waar blijven onze doden?’ een heikel punt tussen rooms-katholieke en protestantse gelovigen. Toch zien we ook op het protestantse erf, en –meer nog– juist buiten de kerk, een opmerkelijke hernieuwde aandacht voor de viering van Allerzielen. Hoog tijd om eens te kijken hoe deze viering is ontstaan. Daarvoor moeten we naar het Franse Bourgondië, naar de roemrijke abdij van Cluny, waar rond het jaar 1000 –toen de angst voor het einde der tijden op z’n hevigst was– abt Odilo begon met het vieren ervan.

Allerheiligen

De kerk heeft al vanaf het begin haar martelaren herdacht: mensen die op een aansprekende wijze geleefd hadden en vaak op een aangrijpende manier om het leven waren ge-

bracht. Op hun graven werden altaren opgericht en ontstonden kerkgebouwen. Hun leven en sterven waren exemplarisch voor de navolging van Christus in zijn leven, dood en opstanding en vormden zo een concrete bemoediging en bron van inspiratie voor de gelovigen van alledag. Omdat, zeker toen de voorwaarde van het martelaarschap werd losgelaten, het aantal heiligen zo begon toe te nemen dat het niet meer mogelijk was om al hun sterfdagen te gedenken, zocht men naar één dag waarop alle heiligen tezamen konden worden herdacht. Lange tijd waren daartoe meerdere dagen in omloop, verschillend in Oost en West. Vanaf de achtste eeuw zien we dat 1 november daarvoor de algemene dag wordt. Paus Gregorius III wijdde bijvoorbeeld op die datum een kapel in de oude Sint Pieter aan alle heiligen, maar ook de heilige Beda in Engeland noemde de dag. In de negende eeuw vroeg paus Gregorius IV aan koning Lodewijk de Vrome om in heel zijn ‘heilige Roomse Rijk’ 1 november uit te roepen als ‘Allerheiligen’, en zo kwam de kerk aan deze feestdag voor al haar heiligen.

Bidden voor de overledenen

Naast het herdenken van de heiligen ontstond blijkbaar al snel de wens om ook de geloofsvoorgangers uit persoonlijke kring te gedenken en voor hun zielenheil te bidden. De uitgebreide gedachtenispraktijk die zich in de vroege middeleeuwen ontwikkelt, hangt nauw samen met een, ons niet meer zo vertrouwde, collectieve opvatting van het geloof, dat bovendien met bijna alle facetten van leven en dood verweven was. Daarbij speelde met name de gedachte rondom het vagevuur een belangrijke rol. Men was er, kort gezegd, van overtuigd dat de menselijke ziel, nadat die uit het lichaam getreden was, niet zomaar toegang kon krijgen tot het hemelrijk, maar eerst nog – in meer of mindere mate – gezuiverd moest worden. Het gebed van de nog levende gelovigen zou daarbij behulpzaam kunnen zijn, evenals het voortzetten van de goede werken van de overledene, bijvoorbeeld het geven van aalmoezen, door de nabestaanden. Dit alles dus te verstaan tegen de achtergrond van een gemeenschapsbesef over tijden en plaatsen heen, levenden en doden waren één.

Behalve die eenheid van de christelijke gemeenschap, was

ook de bescherming tegen het kwaad een belangrijk thema in het middeleeuwse geloofsleven. Het kwaad lag overal op de loer, in de vorm van het toeslaande noodlot, ziektes, hongersnoden, enzovoort. De enige remedie tegen het kwaad was in de ogen van de middeleeuwer het gebed, vergezeld van goede werken. Het ontstaan van grote kloostergemeenschappen hing mede daarmee samen. Omdat mensen niet overal zelf en persoonlijk verantwoordelijk voor waren, ook hier gold het principe van de collectiviteit, kon dit gebed heel goed worden uitbesteed aan professionals, de kloosterlingen bijvoorbeeld. Men geloofde dat in de kracht van hun gebed te delen was. Zo ontstond wat Jörgen Bärsch, in zijn omvangrijke studie over het ontstaan van Allerzielen, het systeem

van de ‘ökonomischer Gabe und geistlicher Gegengabe’ noemt.³ Rijke edellieden betaalden bijvoorbeeld aan abdijen om ervoor te zorgen dat er ten eeuwigen dage voor hun zielenheil gebeden zou worden. De geldelijke gaven werden besteed aan de opbouw van de ‘economie van het christendom’: armenzorg en de bouw van nieuwe kerken en kloosters.⁴

Zo’n abdij was de vermaarde abdij van Cluny, gebouwd om de gedachtenis van graaf te stellen. Deze abdij ontwikkelde zich van de negende tot de elfde eeuw tot een van de meest invloedrijke religieuze centra van Europa. Het was in die abdij dat de liturgie van de westerse kerk zich tot het uiterste ontwikkelde en van waaruit de praktijk van de gedachtenis van de overledenen zich ontwikkelde en uitbreidde over andere kloosters en kerken tot ver buiten Cluny en uiteindelijk naar heel Europa.

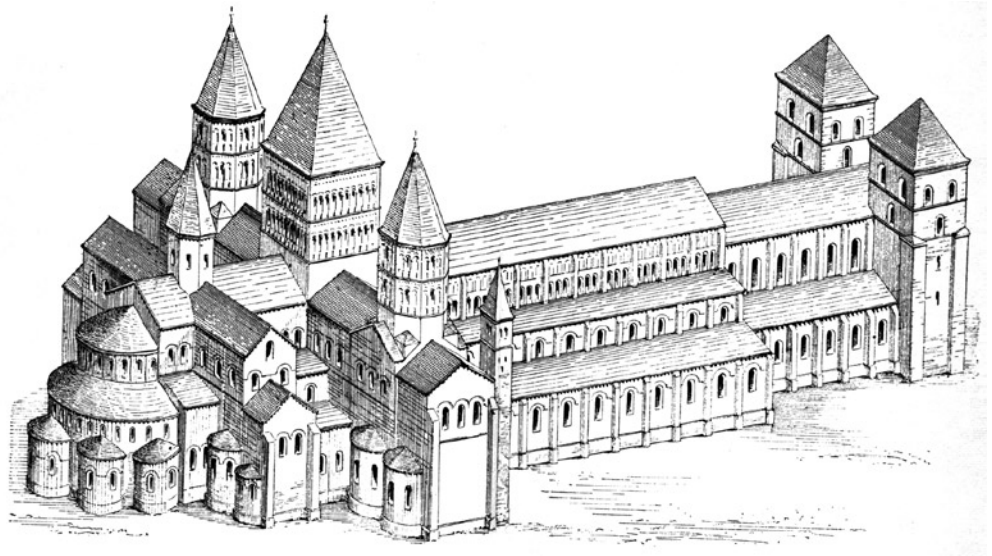
Het liturgische leven in Cluny

Kenmerkend voor het leven in Cluny was de uiterst strenge toepassing van de leefregel van Benedictus, zoals die nog was verscherpt door Johannes Cassianus en Benedictus van Aniane (vierde en achtste eeuw). Treffend beschrijft Bärsch in zijn boek hoe er in de tiende en elfde eeuw een algemene tendens was om de liturgie zo uitgebreid mogelijk te vieren.

De wijding van ‘Cluny III’ door Urbanus II (Odon van Cluny, twaalfde eeuw)

Naast het bidden van alle 150 psalmen per dag, bestond het dagelijkse officie nog uit allerlei toevoegingen. Een van die toevoegingen was het gebed voor de doden. Alles bij elkaar werden er ten tijde van abt Odilo door de hele gemeenschap gemiddeld 215 psalmen per dag gebeden. Naast dat omvangrijke officie waren er dan nog talloze missen, 's ochtends voor allerlei private aangelegenheden en midden op de dag de dagelijkse, voortgaande liturgie, die in het openbaar gevierd werd.

'Cluny III', Georg Dehio/Gustav von Bezold: *Kirchliche Baukunst des Abendlandes* (1887-1901)

De bouw van de enorme kerk, 'Cluny III', waarvan thans nog slechts een paar muren overeind staan, was een getuigenis van het zelfverstaan van Cluny als het centrum van het heil voor de wereld.

De liturgie en de bouw van het kloostercomplex spiegelde zich aan Rome met al haar hoofd- en nevenkerken. De aankleding van het kerkgebouw kreeg alle aandacht, processies kwamen op, muziek werd tot in de details gedifferentieerd en ook aan het klogelui werden speciale betekenissen toegedicht. Naast deze liturgische praxis speelde ook de caritas, de armenzorg, een belangrijke rol in het kloosterleven. Voor elke overledene die werd herdacht werd een maaltijd voor de armen aangericht, als voortgezette diaconie. Bärsch vermeldt dat er op het hoogtepunt van Cluny, toen er tussen de drie- en vierhonderd monniken woonden, jaarlijks 48.000 gedachtenissen van overledenen waren met evenzovele armenmalen. Tegen deze aantallen is het te begrijpen dat de noodzaak tot enige structurering in de gedachtenispraktijk zich opdroeg.

Odilo en de instelling van Allerzielen

Nadat verschillende abten, en met hen kerken en gemeenschappen op andere plaatsen in de wereld, voor een 'algehele gedachtenis van overledenen' verschillende momenten in het jaar hadden aangewezen, gaat rond het jaar 1000, waarin de verwachting van het einde der tijden en de angst voor het Laatste Oordeel een hoogtepunt beleefde, een beslissend document uit van abt Odilo (abt van 994-1049), het *Statutum Odilonis de defunctis* (Het statuut van Odilo omtrent de

overledenen).

Dit statuut kennen we, in zijn uiteindelijke vorm, uit een uitgave van het *Liber Tramitis*, een tussen 1024 en 1048 geschreven handschrift over het leven in Cluny uit de abdij van Farfa (Italië). Odilo bepaalt erin dat voortaan op de tweede (afsluitende) vespers van Allerheiligen (dat is dus op de avond van 1 november) in de hele kerk de kruis-antifoon en de psalmen voor de overledenen worden toegevoegd en dat daarop volgend een dag wordt ingesteld voor de *Commemoratio fidelium defunctorum*, de gedachtenis van de overleden gelovigen, zoals het feest nu officieel nog steeds heet.

Bärsch wijst in zijn boek op de nadrukkelijke samenhang tussen beide gedenkdagen die Odilo voor ogen stond: 'De gedachtenis van de heiligen wordt bij de Cluniacenzers tegenover de gedachtenis van de gestorvenen gesteld. Daarbij kent de inhoud van beide feesten ook een totaliteit. De onoverzienbare schare van heilige mannen en vrouwen staat tegenover de onoverzienbare schare van gestorven christenen, die nog niet deelachtig zijn geworden aan de aanschouwing van God en derhalve in hun loutering hulp en bijstand gebruiken door middel van hun gedachtenis door de nog levenden.⁵ Het Allerzielenfeest is, ook door de vormgeving zoals door Odilo bepaald, dus te verstaan als een organische voortzetting van het Allerheiligenfeest.

De opbouw van het Allerzielenfeest

Aan de hand van bronnen reconstrueert Bärsch volgende opbouw van de viering in Cluny, waarin de verwevenheid van beide feesten goed is te zien:⁶

Allerheiligen	Tweede vespers, <i>overgaand in de liturgie voor</i>
Allerzielen	Luiden van alle klokken Dodenvesper en dodenvigilie
Allerheiligen 'in de nacht'	Metten en Laudan van het Allerheiligenofficie
Allerzielen	Luiden van alle klokken Metten en Laudan van het Dodenofficie Feestelijke vroegmis voor alle overleden gelovigen Overige missen voor overleden gelovigen (privé en openbaar) Offergaven van alle conventsleden

Klokgelui

Opmerkelijk in de opbouw van de viering is het ogenschijnlijk als detail vermelde, maar zeer wezenlijke 'luiden van alle klokken'. Dit ritueel, dat wij nog hooguit als traditioneel ervaren –de kerkdienst vangt aan, een oproep tot gebed–, was in de beleving van de middeleeuwen van een zeer essentiële betekenis. Omdat men van hemel noch vagevuur de plek wist, stelde men zich voor dat de zielen van de overleden ronddoelden, door de lucht zweefden. En die lucht, de atmosfeer, was tevens de plaats waar de boze geesten vrij spel hadden, die storm, onweer en ziektes veroorzaakten. Door nu alle mogelijke klokken te luiden, die waren gewijd en dus vol van de Geest Gods, geloofden zij dat door de trillingen van het geluid de boze geesten op afstand werden gehouden en er geen hindernis meer was voor de rondlopende zielen om, zo hen dat toekwam, het Rijk Gods binnen te gaan. Gewijd geluid als geleider naar het Koninkrijk dus!

Ontwikkelingen buiten Cluny

Cluny had op het hoogtepunt van haar macht invloed tot ver in Europa, via geassocieerde abdijen maar ook op het kerke-lijk leven in het algemeen: de uitstraling van Rome was in die eeuwen nog beduidend minder. Toch moet gezegd dat, ook al noemde Cluny Allerzielen 'nostra inventio' (onze uitvin- ding), de beweging naar een dergelijke, pastorale, uitbreiding van het Allerheiligenfeest op meerdere plaatsen in Europa ongeveer tegelijkertijd ontstond. Zo mag de rol van bisschop Notker van Luik niet worden onderschat, de uit Sankt Gal- len afkomstige monnik, die het feest al in zijn bisdom had ingevoerd voor hij stierf in het jaar 1008. Vanuit dat centrum zou het feest zich al over de Lage Landen hebben verspreid, voor het in Cluny en Bourgondië werd ingevoerd.⁷

Allerzielen in de steden

Na het *Liber Tramitis* vinden we pas geschreven bronnen

over de viering van Allerzielen in de dertiende eeuw. Het feest lijkt dan ook buiten de kloosters min of meer vaste vor- men te hebben aangenomen en een belangrijk en nog steeds beeldbepalende toevoeging te hebben gekregen: het bezoeken van de graven van de overledenen aan het einde van de dag. In het prachtige boek over liturgie in de middeleeuwen, *A Sense of the Sacred*, beschrijft auteur James Monti met als bron het *Liber ordinarius* van Konrad van Mure († 1281), cantor aan de kathedraal van Zurich, hoe na de slotvespers van Allerzielen de bisschop en alle gelovigen de kathedraal verlaten en naar het kerkhof trekken, terwijl ze de beroemde antifoon 'Libera me' zingen, die we kennen uit de Requiem- mis:

*Bevrijd mij, o Heer, van de eeuwige dood op die vreselijke dag,
wanneer de hemel en de aarde bewogen zullen worden,
wanneer Gij komen zult om de wereld te oordelen met vuur.*

*Ik ben bevende gemaakt, en ik vrees, totdat het oordeel op ons is, en de komende toorn,
wanneer de hemel en de aarde bewogen zullen worden,
die dag, dag van toorn, rampen en ellende, dag van grote en uitstrekken- de bitterheid.
Wanneer Gij komen zult om de wereld te oordelen met vuur.
Geef hen de eeuwige rust, O Heer, en laat het voortdu- rende licht op hen schijnen.*

Dan volgt een processie over het kerkhof in elf staties, waar- bij telkens een aantal psalmen worden gebeden en frag- menten uit het boek Job worden gelezen. Daarbij worden de graven bewierookt en besprenkeld met wijwater. De laatste statie eindigt weer in de kathedraal, waar de eveneens veel getoonzette antifoon uit het boek Job klinkt:

Ik weet dat mijn verlosser leeft, en Hij zal mij later uit de aarde opwekken, en ik zal dan met deze huid van mij wor- den bekleed, en ik zal in mijn vlees God zien (Job 19, 25).

Allerzielen nu

Wie ruim vijf eeuwen na de kritiek van Luther op het uit de hand lopen van Allerzielen het *Dienstboek- een proeve* van de Protestantse Kerk in Nederland openslaat, ziet dat er van deze gedenkdag met geen woord meer wordt gerept.

Alleen Allerheiligen wordt, tezamen met de Gedenkdag van de kerkhervorming, aangeduid als dag om 'zowel de geografische verbondenheid met heel Christus' kerk op aarde als de temporele verbondenheid van de huidige gemeente met wie haar voorgingen en met wie na haar zullen komen' te vieren.⁸ Op deze dag kunnen zowel de grote namen van weleer als de namen van onze eigen overledenen worden genoemd, nadrukkelijk in een gezamenlijk verband, om de eenheid van de gemeente 'in hemel en op aarde' te benadrukken. De Protestantse Kerk in Nederland is in deze benadering zeker niet uniek. Zo vermeldt het Amerikaanse *Episcopal Dictionary of the Church* bij de Gedachtenis van alle overleden gelovigen:

Deze optionele viering is een uitbreiding van Allerheiligen.

Terwijl Allerheiligen bedoeld is om alle heiligen te herdenken, wilde de volksvroomheid een onderscheid maken tussen exemplarische heiligen en zij die onbekend zijn in de grotere gemeenschap van de kerk, zoals familieleden en vrienden. Het is ook bekend als 'Allerzielen'. Veel kerken gedenken nu alle overleden gelovigen binnen de context van de viering van Allerheiligen.⁹

Allerzielen Alom, als seculier concept bedacht en ontwikkeld door Ida van der Lee.
Foto: Max Linsen

In de praktijk is er in protestants Nederland wel iets bij-

Een mooi voorbeeld van een integrale viering van Allerheiligen, waar 'grote' en 'kleine' heiligen bijeen worden gehouden, is te vinden in de Utrechtse Domkerk. Het in 2016 verschenen boek *100 Heiligen in de Dom*¹¹ geeft een bijzondere inkijk in de praktijk aldaar. Naast de beschrijving van 100 'heiligenlevens' bevat het een inhoudelijke verantwoording en uitgebreide praktische aanwijzingen voor vieren en gedenken rond (Aller)heiligen.

zonders aan de hand. Komende vanuit een traditie waarop de doden op oudejaarsavond werden genoemd, via een gedachtenis van de namen op Dodenzondag (een negentiende-eeuwse lutherse gewoonte van Duitse origine), lijkt het erop

dat –sinds het verschijnen van het *Dienstboek* in 1998– meer en meer plaatselijke gemeenten de gedachtenis van de overledenen verplaatsen naar een zondag rond 1 november. Maar dat gebeurt dan toch vaak zonder het brede perspectief van de 'grote namen' uit Schrift en traditie. Dat lijkt dus eigenlijk op een viering van Allerzielen, zonder de onlosmakelijke band met Allerheiligen, zoals die oorspronke-

lijk door Odilo werd beoogd en later door Luther ook nog eens nadrukkelijk bevestigd. De term Allerzielen wordt in protestantse kringen soms zelfs ook gewoon gebruikt, waar

Literatuur

- J. Bärsch, *Allerseelen. Studien zu Liturgie und Brauchtum eines Totengedenktages in der abendländischen Kirche* (2004).
M. Bassa, H. Uytendogaardt en C.W. van Vliet (red.), *100 Heiligen in de Dom* (Zoetermeer 2016).
J. Besley, *Festival Sermons of Martin Luther* (Dearborn, Michigan 2005).
L. Brinkhof e.a. (red.), *Liturgisch Woordenboek*, (Roermond en Maaseik 1958-1962).
J. Milton, *A Sense of the Sacred: Roman Catholic Worship in the Middle Ages* (San Francisco, 2012).
W. Saunders, *All Saints and All Souls* (Arlington Catholic Herald, 2003).
E. Venbrux, T. Quartier e.a., *Changing European Death Ways* (Münster 2013).

voor 'heiligen' vaak nog wordt teruggedeinsd. Het lijkt erop dat initiatieven van buiten de kerk deze ontwikkeling mede bepalen. Ik noem bijvoorbeeld het al sinds jaren bestaande project *Allerzielen Alom*, en de toenemende populariteit van het vooral in Amerikaanse landen gevierde Halloween, ofwel 'All Halows Eve', de vooravond van Allerheiligen. Kennelijk bestaat er een algemene behoefte om onze doden te gedenken en zo ook ons eigen bestaan beteke-

nis te geven. Het lijkt mij dat de kerk als antwoord hierop haar oude rituelen, muziek en liturgie, ruimhartig moet openstellen. Hopelijk lukt het daarbij om de koppeling met de heiligen vast te houden en zo, al vierend, inzichtelijk te maken dat onze zielen niet doelloos door de lucht vliegen, maar zijn opgenomen in de grote 'wolk van getuigen'¹⁰ die tezamen, in hemel en op aarde, Gods lof zingt. Heiligen en zielen, van toen en nu, zijn één. •

Legende

Rond het ontstaan van Allerheiligen in Cluny ontstonden enkele legendes, waaronder deze uit de Vita van Abt Odilo, die de monnik Jotsuuld vlak na zijn dood schreef.

Op een dag vertelde bisschop Richard mij over een monnik uit Rouergue die op de terugweg was van Jeruzalem. Op zee tussen Sicilië en Tessaloniki had hij een zware storm te verduren die zijn schip naar een rotseiland dreef dat werd bewoond door een kluizenaar. Terwijl de monnik de zee kalm zag worden, raakte hij in gesprek met de kluizenaar. Deze man Gods vroeg de monnik waar hij vandaan kwam en hij zei: 'Van Aquitanië'. Daarop vroeg de man Gods of hij het klooster van Cluny kende en haar abt Odilo. De monnik antwoordde: 'Ja, ik ken hem goed, maar waarom vraag je dit?'. De ander antwoordde: 'Dat zal ik je zeggen, en ik smee je te onthouden wat je gaat horen. Niet ver hier vandaan zijn plaatsen waar, naar de wil van God, een laaiend vuur spuit met een enorm geweld. Voor een gestelde tijd worden de zielen van zondaren daar gelouterd door allerlei martelingen. Een leger aan duivels is verantwoordelijk voor de constante aanleveringen van deze folteringen: elke dag sturen ze nieuwe pijnen en maken ze het lijden onverdraaglijker. Ik heb zo vaak het klagende van deze mensen gehoord, ze klagden zonder luid. De genade van God staat deze vervloekte zielen feitelijk toe te worden bevrijd van hun pijnen door het gebed van monniken en door de aalmoezen die aan de armen worden gegeven op heilige plaatsen. Hun klachten richten zich bovenal tot de Abdij van Cluny en haar abt, want zij bidden daar niet genoeg voor de lijdende zielen. In Gods naam smee ik je daarom, als je het geluk ondervindt thuis te komen bij je familie, aan deze abdij te laten weten wat je hebt gehoord uit mijn mond en om de monniken op te roepen hun gebeden te vermenigvuldigen, alsmede hun aalmoezen voor de rest van de zielen die deze straf ondergaan, zodat er meer vreugde in de hemel zal zijn en de duivel gedwarsboemd en overwonnen wordt.'

Toen de monnik thuis was gekomen, maakte hij de boodschap over aan de heilige Vader Abt en zijn monniken. Toen die hem hoorden stroomden de harten van de monniken over van vreugde, ze dankten God in gebed op gebed, gaven aalmoes op aalmoes, en werkten onvermoeid opdat de doden mochten rusten in vrede. De heilige Vader Abt stelde alle kloosters voor dat de dag na Allerheiligen, de eerste van november, overal de gedachtenis van alle gelovigen zo worden gevierd teneinde de rust te verkrijgen voor de zielen, en dat missen, met psalmen en aalmoezen, werden gevierd in het openbaar en privé, en dat onvermoeibaar aalmoezen worden uitgedeeld aan alle armen. Zo zouden harde slagen worden toegediend aan de duivelse vijand en christenen die leden in de Gehenna konden hun hoop koesteren op de goddelijke genade.¹²

¹M. Luther, *Over het avondmaal van Christus. Belijdenis* (1528)

²M. Luther, geciteerd in J. R. Baseley, *Festival Sermons of Martin Luther* (2008), p. 182

³J. Bärsch, *Allerseelen* (2014), p. 44

⁴J. Bärsch, *Allerseelen* (2014), p. 74

⁵J. Bärsch, *Allerseelen* (2014), p. 102

⁶J. Bärsch, *Allerseelen* (2014), p. 117

⁷Zie bijvoorbeeld Adriaan H. Bredero, *Christendom and Christianity in the Middle Ages* (1994), p. 351

⁸*Dienstboek-een proeve. Schrift, maaltijd, gebed* (Zoetermeer 1998), p. 929

⁹*An Episcopal Dictionary of the Church* (2012), p. 7

¹⁰Hebreeën 12, 1

¹¹M. Bassa, H. Uytenbogaardt en C.W. van Vliet (red.), *100 Heiligen in de Dom* (Zoetermeer 2016)

¹²Ontleend aan J. le Goff, *The Birth of Purgatory* (Chicago 1985), p. 125-126